

ANDRZEJ KWILECKI

REGION I BADANIA REGIONALNE W PERSPEKTYWIE SOCJOLOGII

Procesy przekształcania się regionów i zmiany podziału regionalnego mają duże znaczenie w nowszej historii społeczeństw europejskich. Dotyczą społecznego i administracyjnego usytuowania mniejszych zbiorowości ludzkich i ich siedzib oraz ich powiązań - w kierunku większej zależności bądź niezależności - z organizmem państwowym; dotyczą także udziału tych zbiorowości w rozwoju lub regresie gospodarczym całego kraju. Procesy przeobrażania się regionów nie ominęły również Polski, a ostatnio zagadnienia z nimi związane ponownie nabrały aktualności.

Współcześnie trwa w Polsce ożywiona dyskusja nad regionalizacją kraju. Nie jest to pierwsza dyskusja tego rodzaju. Poprzednie były związane z urbanizacją i industrializacją, przeobrażeniem się struktury ludności (dawniej w przewadze chłopskiej), zmienionym stanem zagospodarowania przestrzennego i "przeoraniem" tradycyjnego, wiejskiego krajobrazu. Obecna dyskusja łączy się przede wszystkim ze zmianą ustroju w Polsce i potrzebą dostosowania podziału administracyjnego kraju do systemu społeczno-politycznego demokracji i gospodarki rynkowej. W mniejszym stopniu - na razie - wpływ na tę dyskusję mają problemy współczesnych regionów integrującej się Europy (tzw. Europa regionów"), można jednak sądzić, iż wraz z rozszerzeniem się współpracy Polski z europejskimi wspólnotami wpływ ten będzie się nasilał i obejmie głównie zagadnienia regionów przygranicznych.

Sprawy poszczególnych regionów wystąpiły silnie w kampanii wyborczej w Polsce jesienią 1991 r.; podnoszono je na spotkaniach przedwyborczych, mówili o nich kandydaci na posłów i senatorów, niektóre komitety wyborcze i Ugrupowania (np. "Polski Związek Zachodni", "Mniejszość Niemiecka w Polsce", "Wielkopolsce i Polsce", organizacje ekologiczne) koncentrowały się prawie wyłącznie na sprawach poszczególnych regionów.

Znaczenie spraw podnoszonych w różnych dyskusjach i programach politycznych skłania do stałego rozpatrywania problematyki "regionalnej". Pod tym określeniem rozumie się problematykę związaną z tworzeniem się, rozwojem i przekształcaniem regionów; powstawaniem, ustalaniem się i zmienianiem związków między jednostkami i grupami ludzkimi a zamieszkiwanym przez nie bliższym terytorium; pojawianiem się nowych zjawisk ważnych dla życia tych jednostek i grup i dla wspomnianego terytorium.

Wiadomo, że termin "region" bywa rozmaicie rozumiany. Wynika to z faktu, że terminem tym posługuje się wiele dyscyplin naukowych, zarówno przyrodniczych, jak i humanistycznych: geografia, ekonomia, historiografia,

etnografia, językoznawstwo i inne. "Pamiętać jednak należy, iż koncepcja regionu jako ściśle określonej kategorii obszaru (wycinka powierzchni ziemi) rozwinięta została (w różnych odmianach i ujęciach) na gruncie nauk geograficznych. U podstaw geograficznej koncepcji regionu tkwi zagadnienie podziału powierzchni ziemi dla celów geograficznego opisu (region krajobrazowy). Dociekania na temat tego rodzaju regionów zostały w latach 50. i 60. wzbogacone o wątek ekonomiczny (społeczno-ekonomiczny"¹).

K. Kwaśniewski stwierdza wpływ podziałów geograficznych na życie społeczeństw ludzkich: "Region geograficzny dlatego jest punktem wyjścia wszystkich rozważań, że pierwotnie podziały geograficzne i granice naturalne odgrywały w życiu ludzi tak dużą rolę, iż określona tymi granicami przestrzeń wypełniona była z reguły jednolitymi, specyficznymi sposobami gospodarowania i elementami życia kulturalnego"². Wraz z rozwojem cywilizacji pojawił się nowy typ regionu: region węzłowy, skupiony wokół ośrodka władzy, produkcji, handlu i komunikacji. "W związku z tym powstało wyróżnienie regionów gospodarczych, które mogły nawiązywać do pierwotnych podziałów geograficznych, a mogły tworzyć się niezależnie od nich, zwłaszcza wobec nasilenia takich zjawisk, jak urbanizacja i industrializacja. Opierając się o kryterium gospodarcze można było wyróżniać regiony ze względu na to, że stanowią one pewną całość funkcjonalną, albo też wydzielać je w ten sposób, by stanowiły jednostki najdogodniejsze dla zarządzania i planowania gospodarczego"³.

Inaczej definiowany jest region etnograficzny. Ten typ regionu bodajże najczęściej pojawiał się w literaturze i publicystyce, stanowił również podstawę różnorodnej działalności kulturalnej, w szczególności folklorystycznej. Regionowi etnograficznemu odpowiada zespół cech i zjawisk kulturowych różnych w porównaniu ze zjawiskami występującymi w innych punktach przestrzeni tego samego społeczeństwa⁴.

W sensie socjologicznym region jest synonimem regionalnej zbiorowości, czyli społeczności ludzkiej stanowiącej jeden z typów społeczności terytorialnej. Istotą tej społeczności jest złączenie jej mniej lub bardziej rozwiniętym poczuciem odrębności i więzią opartą na emocjonalnym stosunku do zamieszkiwanego terytorium.

W najnowszej rozprawie, poświęconej socjologicznym problemom niektórych regionów Polski, W. Gomuła odróżnia "zbiorowość regionalną" od "wspólnoty regionalnej". Zdaniem tego autora, w przypadku zbiorowości regionalnej "źródłem więzi jest podobny stosunek mieszkańców do wspólnej wartości, jaką jest ziemia. Styczność geograficzna wynikająca z zamieszkiwania tego samego terytorium przyczynia się do pojawienia więzi. Więź ta ma charakter emocjonalny, połączony z określonymi przekonaniami na temat terytorium, które jest regionem w sensie etnograficznym, geograficznym lub historycznym". Natomiast "wspólnota regionalna" to region "w mocniejszym socjologicznym zna-

¹ *Region samorządowy. Założenia koncepcji - warianty rozwiązań - propozycje regulacji*, opr. pod kier. L. Kieresa, red. naukowa R. Sowiński, Poznań 1991, s. 5.

² *Ibidem*.

³ K. Kwaśniewski, *Regionalizm*, Poznań 1986, s. 5.

⁴ Zob. A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Zagadnienie regionu w etnografii polskiej a współczesne etnograficzne prace terenowe na obszarze północno-wschodniego Mazowsza*, w: *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. I, Warszawa 1962, s. 25 - 26; J. Burszta, *Region i regionalne monografie etnograficzne*, Lud 1968, t. LJ, cz. II.

czeniu tego słowa"; jest to szczególny rodzaj "zbiorowości regionalnej o zaawansowanych procesach integracji kulturowej i społecznej"⁵.

F. Gross w swej książce *O wartościach społecznych* wyróżnia następujące typy wspólnot terytorialnych odpowiadających im więzi:

1) wspólnota lokalna, której odpowiada lokalizm, czyli patriotyzm lokalny, poczucie wspólnoty ze wsią, sąsiedztwem, miastem;

2) wspólnota regionalna, której odpowiada regionalizm, poczucie wspólnoty krajowej, regionalnej; w Polsce znany jest regionalizm Podhalan, Ślązaków i Kaszubów;

3) wspólnota narodowa, której odpowiada świadomość narodowa; jeśli poczucie narodowe przejawia się w sposób agresywny — jest nacjonalizmem;

4) wspólnota szersza, ponadnarodowa, bliska wspólnocie ogólnoludzkiej, której odpowiada więź zwana uniwersalizmem; np. obecnie jesteśmy świadkami ruchu na rzecz utworzenia zjednoczonej, ponadnarodowej Europy⁶.

F. Gross podkreśla, że ani więzi lokalnej, ani więzi regionalnej nie można przeciwstawić więzi narodowej. Są to na ogół szczeble jednej i tej samej drabiny, a wspólnoty lokalna, regionalna i narodowa stanowią piętra jednej i tej samej budowli architektonicznej. Tak samo w literaturze: kultura regionalna zasila kulturę narodową. Różnice w kulturach lokalnych czy regionalnych, różne odmiany i przejawy owych kultur, jak strój łowicki czy pieśni śląskie, są klejnotami mieniącymi się na różny sposób i różnymi kolorami, ale klejnoty te należą do wspólnego skarbcza kultury narodowej.

Społeczność regionalna jest zwykle zbiorowością znacznie większą od społeczności lokalnej, obejmującą szereg społeczności lokalnych, lecz nie przypisującą sobie cech narodu. S. Ossowski w klasycznej rozprawie na temat więzi regionalnej i narodowej na Opolszczyźnie⁷ przeprowadza następującą typologię zbiorowości regionalnych z punktu widzenia ich stosunku do narodu:

1) zbiorowości regionalne stanowiące integralny składnik zbiorowości narodowej; ich członkowie czują się zarówno patriotami swego regionu, jak i swego narodu. Będą to Wielkopolanie lub Kurpie w Polsce, Burgundowie we Francji itp. Ten typ jest powszechnie spotykany;

2) w bardziej zapadłych, odciętych od świata stronach Europy lub na pograniczach etnicznych i państwowych o szczególnie skomplikowanej historii bywa¹ tak, że mieszkańcy nie sięgają poza więź regionalną i nie mają wykrystalizowanej świadomości narodowej;

3) zbiorowości regionalne, które odznaczają się niezwykle silnym poczuciem własnej odrębności, połączonym z antagonizmem wobec państwa, w którego granicach region się znajduje, z aspiracjami do oddzielenia się, do niezależności. W takim przypadku tendencje separatystyczne społeczności regionalnej, ewoluującej w kierunku narodowym, zderzają się z tendencjami grupy państwowej i narodowej, broniącej swego stanu posiadania i sprzeciwiającej

W. Gomuła, *Socjologiczna analiza pojęcia region na przykładzie Rzeszowszczyzny i Opolszczyzny*, w: *Region. Miasto. Osiedle*, pod red. B. Jałowieckiego, Warszawa 1990, s. 9 i 13. Terminologia ta odpowiada terminologii Cz. Znamierowskiego).

⁶ F. Gross, *O wartościach społecznych*, New York 1961, s. 172.

⁷ S. Ossowski *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, Przegląd Socjologiczny

się utracie regionu. Ten typ zbiorowości regionalnej reprezentowali w Polsce okresu międzywojennego Łemkowie mieszkający w Beskidach.

Spółeczność regionalna może stanowić i zwykle stanowi element szerszej społeczności, przy czym tymi szerszymi ramami społecznymi może być zarówno obszar zajmowany przez określony naród, jak i jakiś inny większy region. Mamy regiony w regionach, regiony wielkie i małe. Z punktu widzenia socjologii rzeczą zupełnie uzasadnioną było traktowanie jako odrębnych wielkich regionów tak dużych obszarów Polski międzywojennej, jak Poznańskie (czyli dawniejsze Księstwo), Galicja czy Kongresówka (czyli Królestwo), których odrębności miały swe źródło w podziałach zaborczych, w ustanowieniu granic państwowych wewnątrz ziem polskich. Poznaniak miał poczucie odrębności wobec mieszkańca Galicji. Różnice między Księstwem a Królestwem były widoczne. Na ich tle powstawały i funkcjonowały stereotypy. Te ogromne regiony obejmowały równocześnie wiele mniejszych, np. Wielkopolska - region szamotulski, krotoszyński itd., Galicja - region krakowski, podhalański itd.

Różne mogą być źródła i przyczyny odrębności regionalnych. Geneza tych odrębności tkwić może w szczególnych warunkach krajoznawczych, topograficznych, przyczyniających się do izolacji zamieszkujących tam zbiorowości (wyspa) lub wpływających na powstanie odrębnego typu gospodarki i stosunków sąsiedzkich (Podhale, dawne Polesie). Odrębność regionu może być rezultatem odrębnej historii politycznej, np. istnienia w dawniejszych czasach oddzielnej państwowości lub przynależności dawnego regionu w różnych okresach do różnych organizmów politycznych (przykład Śląska Opolskiego w Polsce lub Alzacji we Francji). Przyczyny poczucia odrębności mogą tkwić także w jakiś szczególnych warunkach historycznych, np. istnienia w dawnej Polsce królewszczyzn, w których życie chłopów układało się inaczej niż gdzie indziej, w istnieniu zasadniczych różnic kulturowych, językowych czy wyznaniowych. Na powstawanie regionów wpływało zresztą zwykle wiele krzyżujących się czynników, szczególnie w przypadku, gdy dany region — zależnie od przyjętego kryterium (np. językowego czy wyznaniowego) — należy do dwóch lub więcej szerszych zbiorowości⁸.

Autorzy najnowszego opracowania *Region samorządowy* trafnie zwracają uwagę na różnicę między potocznym znaczeniem pojęcia regionu a regionem jako "pojęciem intelektualnym stworzonym do analizy (także opisu względnie kształtowania własności) konkretnego zjawiska przestrzennego"⁹. W tym ostatnim znaczeniu region może być przedmiotem działania i być ujmowany jako terytorialna jednostka ekonomiczna, społeczno-ekonomiczna, planistyczna czy administracyjna. Region i sprawy regionu zajmują ważne miejsce we współczesnej praktyce: w administrowaniu danym terenem, w planowaniu ekonomicznym i urbanistycznym, w ruchu społeczno-kulturalnym. Każda z wymienionych dziedzin praktyki posługuje się swoiście terminem "region" i we właściwy sobie sposób podchodzi do problematyki regionalnej.

Region ujmowany pojęciowo jako "obszar o określonych właściwościach" może być również "przedmiotem poznania"¹⁰. Staje się wówczas obszarem **ba-**
dań naukowych. **Badania** takie bywają nazywane **badaniami regionalnymi.**

⁸ *Ibidem*, s. 73 - 76.

⁹ *Region samorządowy* s. 6.

¹⁰ *Ibidem*.

W rozważaniach na temat celów i funkcji regionalnych badań naukowych dobrze jest odchodzić od punktu widzenia pojedynczych dyscyplin i nadawać pojęciu regionu i problematyce regionalnej znaczenie bardziej ogólne. Jeżeli traktujemy region wyłącznie jako np. pewien kompleks czynników gospodarczych lub jedynie jako pole działania czy ekspansji miejscowych sił gospodarczych, pozbawiamy go w znacznej mierze głębszej społecznej i kulturowej treści. Zdaniem K. Kwaśniewskiego, kryterium regionu stanowi przede wszystkim "odrębność kulturowa, a wszystkie inne kryteria i podziały administracyjne ważne są tylko o tyle, o ile ją współkształtują"¹¹. Oczywiście związki człowieka ze środowiskiem, z miejscem zamieszkania i pracy, z terytorium (lokalnym i regionalnym) zależą w dużym stopniu od struktury gospodarczej, od warunków bytu i dlatego te ostatnie - siłą rzeczy - znajdują się na pierwszym planie zainteresowań naukowych. Równocześnie jednak związki te kształtowane są przez tradycję, przyzwyczajenia, aktywność społeczną (także inercję), obrazy i stereotypy, jakie członkowie społeczności wytwarzają na temat bliższego i dalszego środowiska. Region nie jest zatem tylko "materialnym" terytorium, stwarzanym i rozwijanym przez wymierne "czynniki obiektywne". Ujmowany z punktu widzenia jednostek (mieszkańców), grup i działających instytucji, jest pewnym - jeśli tak można powiedzieć - obrazem przestrzeni społecznej, albo inaczej: wyobrażeniem społecznego terytorium, na którym się żyje i działa. Te "subiektywne" czynniki stanowią ważny fragment problematyki regionalnej.

Spróbujmy naszkicować w dużym skrócie niektóre z nasuwających się tu zagadnień.

1. Regiony tradycyjne - to przede wszystkim regiony kulturalne, z którymi łączą się takie zjawiska, jak regionalizm, regionalizacja, działalność regionalistów. Pod pojęciem "region kulturalny" rozumie się na ogół teren wyodrębniony ze względu na szereg cech charakterystycznych, będących czymś w rodzaju terytorialnej jednostki kulturalnej wyższego stopnia. Spoglądając ze stanowiska historyka, regiony kulturalne są żywym świadectwem przeszłości i sposobu, w jaki kształtowała się kultura narodowa powstająca na drodze integracji szeregu mniejszych - lokalnych i regionalnych - obszarów kulturalnych. Mówiąc o regionie kulturalnym mamy zwykle na myśli kulturę ludową w tej postaci, jaką utrwaliły badania etnograficzne prowadzone od połowy ubiegłego stulecia. Podstawą istnienia tych regionów było odosobnienie, izolacja określonych (przeważnie rolniczych) obszarów kraju, rozwijających się wokół własnych lokalnych ośrodków, kultuwujących odrębność mowy, obyczajów, kultury materialnej i pewnych form artystycznych. W tych ośrodkach skupienia odbywała się zarówno zwyczajna wymiana ekonomiczna, jak i cotygodniowe lub doroczne uroczystości świąteczne. Region składał się zwykle z pojedynczych miast i zespołów wspólnot wiejskich, bliskich sobie dzięki dobrej znajomości miejsc, sąsiedztwu, podobnemu charakterowi i rytmowi pracy, identycznym obyczajom i zwyczajom. Mieszkańcy takiego regionu cechowali się poczuciem przynależności do wspólnoty i jednocześnie szczególnym poczuciem bezpieczeństwa; poza granicami regionu jednostka była zagubiona". Region opuszczało się rzadko, głównie na skutek wojny lub powoła-

¹¹ K. Kwaśniewski, *Regionalizm*, s. 7.

nia do służby wojskowej, co zawsze łączyło się z silnym przeżyciem i odczuwane było jako wielka przygoda życiowa.

W okresie powszechnego zainteresowania się kulturą ludową (co datuje się od epoki romantyzmu, a zasadniczo od Wiosny Ludów), regionom kulturalnym przyznano ważne znaczenie; w nawiązaniu do nich starano się (i starania te często występują nadal) organizować na wsi pracę kulturalno-oświatową, upowszechnienie kultury, ruch amatorski.

Niektóre obszary Polski były do niedawna klasycznymi przykładami kultur regionalnych, z którymi związany był silny, żywotny regionalizm, rozumiany nie tyle jako przywiązanie uczuciowe mieszkańców do ojczyzny regionalnej, ile jako aktywność ludzka mająca na celu popieranie, rozwijanie, propagowanie, a także studiowanie regionalnych odrębności kulturalnych.

Termin "regionalizm" występuje co najmniej w trzech różnych znaczeniach:

a) jako określenie ruchu społeczno-kulturalnego, to znaczy ruchu umysłowego, literackiego, społecznego, związanego z regionem i będącym dziełem świadomego aktywu (np. regionalizm kaszubski),

b) jako określenie twórczości artystycznej opartej na motywach regionalnych,

c) jako określenie działalności naukowo-badawczej.

Pochodne od terminów "regionalizm" czy "regionalistyka" jest pojęcie regionalisty — miłośnika regionu, studiującego lub zbierającego osobliwości regionu, takie jak pieśni, legendy, pamiątki historyczne, wytwory rzemiosła i sztuki ludowej. Do tej dziedziny działalności należy również praca specjalnych instytucji powołanych do gromadzenia, konserwowania i udostępniania zbiorów muzealnych. "Regionalizm jest to ruch społeczny, którego ideologią jest pielęgnowanie i krytyczne rozwijanie dziedzictwa regionu społeczno-kulturalnego po to, by optymalnie uczestniczyć w realizacji celów większej zbiorowości (narodu, państwa), nie tracąc własnej tożsamości jako nieodłącznej i specyficznej części tej większej zbiorowości, pełniącej w niej niepowtarzalną, choć zmieniającą się rolę. Regionalizm jest więc patriotyzmem lokalnym, który tak samo mieści się w patriotyzmie ogólnonarodowym, jak związek ze znaną nam osobiście >ojczyzną prywatną< mieści się w związku z całością >ojczyzny ideologicznej:"¹².

Wobec wzmoczonej ruchliwości ludności, migracji ze wsi do miast i rozpyłowania się dawnych granic i podziałów, region tradycyjny utracił szanse przetrwania. Regionalne tradycje kulturalne i typ stosunków społecznych charakteryzujących dany region znikają ze sfery życia codziennego bez względu na nasz osobisty, emocjonalny stosunek do nich, bez względu na nostalgię za nimi, jaką odczuwać mogą jednostki należące do starszej generacji. Po prostu region tradycyjny nie może sprostać rozprzestrzeniającym się z wielką siłą nowym wzorom i wartościom, za którymi stoją tak istotne zjawiska doby współczesnej, jak prasa, radio, telewizja, film, szkoła, samochód, samolot; region nie jest w stanie zaspokoić pojawiających się nowych potrzeb społecznych i - przede wszystkim - nie jest dostosowany do nowych warunków życia ludności.

2. W epoce industrializacji i urbanizacji nastąpiło rozdzielanie miejsc zamieszkania, wykonywania pracy zawodowej, czynienia zakupów, korzystania

¹² Ibidem, s. 3.

z usług, pobierania nauki. Dystans między tymi miejscami jest niekiedy znaczny. Rodzina uległa rozproszeniu. Młodzi małżonkowie opuszczają swych rodziców, często zmieniając miejscowość lub region zamieszkania. Dzieci są oddzielone od rodziców w znacznej części życia codziennego. Instytucja sąsiedztwa zanikła na rzecz anonimowości życia w blokach i wielkich osiedlach. Przestrzeń, teren, stały się monotonne w wyniku standaryzacji budownictwa mieszkaniowego i przemysłowego. Ludzie otrzymali nieznane dawniej możliwości oderwania się od miejsca i regionu - bądź to za pomocą środków masowego przekazu (które "przenoszą ich w inny świat"), bądź to nowoczesnych środków komunikacji (podróże wakacyjne, handlowe itp.). Era przemysłowa wytworzyła zatem nowy typ przestrzeni społecznej, w której panuje ruch i anonimowość przestrzeni, otwartej prawie nieograniczenie. Okazuje się, że ten stan, czy może lepiej: tendencja rozwoju przestrzeni zajmowanej przez ludzi, niesie za sobą różne zagrożenia. Mówiąc najogólniej - związane są one z zakłóceniem tradycyjnej równowagi i zerwaniem tradycyjnych więzi między ludźmi oraz więzi między ludźmi a terytorium.

Takie zjawiska, jak rozwijający się ruch na rzecz środowiska i ochrony przyrody, wzrastające zainteresowanie i poszukiwanie w terenie przedmiotów starych i pamiątek, przywracanie pamięci zapomnianych faktów i postaci z bliższej czy dalszej przeszłości, wznoszenie przez zamożniejszych mieszkańców coraz droższych domów jednorodzinnych i willi, starania zmierzające w kierunku posiadania własnych działek rekreacyjnych — wszystko to uważać można za wskaźniki nie tyle przejściowych mód czy snobizmu, ile pojawienia się nowych potrzeb, a wśród nich potrzeby określenia na nowo własnego stosunku do terytorium.

Zagadnienie kształtowania i rozwijania związków między człowiekiem i grupami społecznymi a ich miejscem zamieszkania i regionem staje w sposób widoczny zarówno przed praktyką społeczną, jak i przed nauką.

3. Jeżeli jesteśmy zgodni w poglądzie, że regiony tradycyjne - historyczne i etnograficzne - rozplývają się, że zostały już w większym lub mniejszym stopniu wchłonięte przez nowe całości, nowe jednostki czy organizmy terytorialne, to różnimy się w sposobach określania i ujmowania nowych całości. W literaturze pisze się o regionach zurbanizowanych i przemysłowych, regionach uprzemysławianych, regionach administracyjnych, regionach wokół miast, metropoliach, aglomeracjach, konurbacjach, makroregionach, regionach rolniczych. W badaniach naukowych ujawnia się i analizuje dominantę gospodarczą tych regionów, nową strukturę ludności i kierunkowej przekształceń, warunki życiowe, powstanie i funkcje głównych ośrodków itp.

W Polsce Ludowej zasadniczym przedmiotem zainteresowania były regiony gospodarcze; przykładem mogą tu być badania organizowane przez Komitet Badania Rejonów Uprzemysłowionych PAN, prowadzone przez przeszło 20 lat przez liczne ekipy naukowców reprezentujących różne dyscypliny. Literatura poświęcona procesom społeczno-gospodarczym, przemianom demograficznym i kulturalnym w rejonach: płockim, tarnobrzeskim, konińskim, lubińsko-głogowskim czy turowskim objęła setki pozycji. W badaniach tych nastąpiła zmiana samej koncepcji regionu: dawna koncepcja, oparta na analizie środowi-

ska geograficznego bądź społeczno-kulturalnego, zastąpiona została przez nową, związaną z potrzebą pobudzania i obserwacji procesów gospodarczych i demograficznych. W parze z tym nastąpiły zmiany w przedmiocie i metodach badań naukowych. Przykładem zmiany tematyki badań może być literatura dotycząca aktywizacji gospodarczej regionów w Polsce. Powstała ona m.in. w wyniku prac inspirowanych i koordynowanych przez Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Problemy regionów były w niej rozpatrywane z punktu widzenia: planowania regionalnego, teorii lokalizacji produkcji, rozwoju regionów zapóźnionych, rozmieszczenia sił wytwórczych, strategii rozwoju gospodarczego i w konsekwencji optymalizacji struktur regionalnych. Wykorzystywało się w tych badaniach nowoczesne metody analizy, w tym matematyczne, statystyczne i cybernetyczne.

4. Obecnie, u progu III Rzeczypospolitej, zasadniczym przedmiotem badań i dyskusji naukowych stał się problem regionalizacji kraju. Przez regionalizację należy rozumieć wyznaczanie regionów w pewnym, wyraźnie sformułowanym celu i na podstawie określonych, specjalnie dobranych przesłanek.

Dzisiejsze prace nad nową regionalizacją Polski łączą się z negatywną oceną rezultatów reformy z lat 1973 - 1975. Wówczas powstały gminy w miejsce rad gromadzkich, zlikwidowano mocno zakorzenione w tradycji administracyjnej i społecznej powiaty i utworzono 32 nowe województwa. Nowe granice i nowe podporządkowania administracyjne przecięły więź między wieloma ośrodkami, ukształtowaną na gruncie dotychczasowego podziału. Koszty owej reformy były olbrzymie i przyczyniły się do przyspieszenia kryzysu gospodarczego i politycznego. Były to koszty budowy nowych gmachów administracyjnych i ośrodków prestiżowo-rekreacyjnych dla członków władz, zapewnienia mieszkań służbowych, tworzenia organów i instytucji szczebla wojewódzkiego w różnych dziedzinach praktyki, przyznawania specjalnych przywilejów itp. Krytyczna ocena przebiegu i skutków reformy lat siedemdziesiątych nie prowadzi automatycznie do udzielenia odpowiedzi na pytanie, jaka regionalizacja jest Polsce potrzebna. W badaniach i dyskusjach, które są prowadzone, "szczególną rangę przypisuje się trzem kategoriom regionów: 'funkcjonalnemu', 'samorządowemu' i 'autonomicznemu'. Nie do przyjęcia jest pogląd, że kategorie te odnoszą się w równym stopniu do regionów ekonomicznych (społeczno-ekonomicznych czy administracyjnych). Są to z całą pewnością pewne wydzielone w warstwie intelektualnej i to z różnych względów obszary o określonym stopniu autonomii (samodzielności)"¹³.

Wydaje się oczywiste, że w nowym ustroju wszelkie prace nad regionalizacją winny mieć na oku: a) decentralizację uprawnień, b) polepszenie stanu finansów w państwie i regionach. W cytowanym już kilkakrotnie opracowaniu zespołowym Krajowego Instytutu Badań Samorządowych stwierdza się wyraźnie: "Regionalizacja jest sensowna tylko wtedy, kiedy realizuje cele wyższego rządu. Zwłaszcza zaś kiedy prowadzi do lepszej organizacji życia społeczności regionalnej i poprawia strukturę organizacji państwa, społeczeństwa i gospodarki oraz jej funkcjonowanie"¹⁴.

Region samorządowy, s. 7.

¹⁴ *Ibidem*, s. 8

Autorzy powyższego opracowania postulują taką regionalizację kraju, w której w poszczególnych jednostkach "jest miejsce na gospodarcze, społeczne, kulturalne i inne inicjatywy i działania regionalne własne i struktura regionu opiera się o samorządowe jednostki organizacyjne". Jednostkę taką nazywają regionem samorządowym, który "jest prawnie wyznaczonym regionem administracyjnym, społeczno-gospodarczym, węzłowym, w którym występują samorządowe organizmy zarządzające o kompetencjach zawierających w sobie elementy autonomii o charakterze wykonawczym"¹⁵.

Sięgnijmy raz jeszcze do tego fragmentu tekstu K. Kwaśniewskiego, w którym autor zastanawia się nad związkiem między podziałami administracyjnymi a regionalnymi: "Podziały administracyjne [...] albo zastępują nieistniejące regiony, albo z nimi współwystępują. W krajach o starych tradycjach kulturowych, gdzie istnieje ugruntowane regionalne dziedzictwo kulturowe, ideałem jest, aby podział administracyjny był możliwie najbardziej zgodny z podziałem regionalnym. Nie jest to jednak zawsze możliwe. Przede wszystkim historia i kultura ukształtowały regiony różnej wielkości, a do celów administracyjnych lepsze są jednostki możliwie równe pod względem obszaru, a zwłaszcza ze względu na liczbę ludności [...]. Następnie funkcje gospodarcze, a wraz z nimi warunki życia zmieniają się szybciej i nieraz niezależnie od specyfiki i przemian dziedzictwa kulturowego. Wreszcie podziały administracyjne mają bardziej tendencję do tworzenia struktur pionowych, związanych z hierarchią zależności, podczas gdy obiektywne i subiektywne powiązania regionalne mają bardziej charakter poziomy. [...] Skoro więc podziały administracyjne nie zawsze mogą się pokrywać z regionami kulturowymi, pozostaje tylko taka polityka społeczna i takie rozwiązania organizacyjne, by podziały te uzupełniły się wzajemnie, a nie konkurowały ze sobą. Trzeba tylko przyjąć do wiadomości, że regionalizm nie może ani zastępować władzy administracyjnej, ani stanowić do niej sztucznej przybudówki lub ozdobnika. Na przykład kilka województw może tworzyć jeden region, a w obrębie jednego województwa mogą się znajdować części różnych regionów kulturowych. Wszystko to nie oznacza oczywiście, że dawne i obecne podziały administracyjne nie mają żadnego znaczenia regionotwórczego. Wydaje się jednak, że ciągły nurt przemian odrębności kulturowych i przekształceń cywilizacyjnych wystarczająco silnie pochłania energię społeczeństwa, by jeszcze marnować ją na długotrwały proces integrowania społeczności wojewódzkich, a wymazywania starego dziedzictwa regionów kulturowych"¹⁶.

Wszystkie wzmiankowane wyżej dawniejsze badania nad regionami społeczno-gospodarczymi i dzisiaj prowadzone w różnych ośrodkach naukowych kraju studia nad regionalizacją określić można jako badania regionalne w szerszym tego słowa znaczeniu. Natomiast badaniami regionalnymi *sensu stricto* proponuję określić studia nad tą problematyką, o której pisałem uprzednio, mianowicie dotyczącą związków człowieka i grup społecznych z miejscem, środowiskiem, teryto-

¹⁵ Ibidem, s. 9.

¹⁶ K. Kwaśniewski, *Regionalizm*, s. 7.

rium. Niektórym zagadnieniom związanym z tak określonymi badaniami regionalnymi chciałbym poświęcić ostatnią część niniejszych rozważań.

5. Najpierw należy postawić pytanie, na czym polega swoisty charakter "badań regionalnych", zwłaszcza w porównaniu z "badaniami krajowymi" czy "narodowymi" lub nawet "międzynarodowymi"? Nie ma bowiem wątpliwości, że badania według problemów czy dziedzin mogą być usytuowane centralnie lub mieć odniesienia do szczebla ogólnokrajowego czy międzynarodowego. Chodzi zatem o wyjaśnienie, czy w studiach np. nad procesami migracji, urbanizacji, transformacji systemu społeczno-politycznego, pauperyzacji itp. można określić cele i problemy badawcze odnoszące się do swoistego, regionalnego pola obserwacji?

Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta i nie zawsze może być jednoznaczna. Z jednej strony badania regionalne czy lokalne nie będą miały znaczenia teoretycznego, jeśli nie nawiążą do problematyki ogólnej, jeśli nie wniosą swego wkładu do rozwiązania szerszego problemu; brak owego nawiązania, owego wkładu oznacza, że zatrzymały się na poziomie monografii opisowej. Z drugiej strony jednak takie badania monograficzne - siłą rzeczy długie i żmudne, gdyż zwykle wielotematyczne i dążące do zebrania mnogości różnorodnego materiału — posiadają poważną zaletę: umożliwiają gruntowne poznanie terenu. Wprawdzie kosztem ekstrapolacji teoretycznej, odkrywają jednak całą złożoność i wielowymiarowość warunków lokalnych czy regionalnych.

W każdym razie badania regionalne, dążące do wydobycia miejscowych, swoistych aspektów problemów ogólnych, winny unikać - i to może stanowić jedną z charakterystycznych dla nich cech - "przecinania" czy "kawałkowania" obszaru badawczego, zwłaszcza wówczas, gdy zabieg taki mógłby być uzasadniony jedynie punktem widzenia określonej dyscypliny (np. geografii, ekonomii, socjologii itd.), albo nawet punktem widzenia formalno-administracyjnym (wieś, osiedle, miasto). Ważne jest bowiem to, by badania regionalne skupiały uwagę na procesach podstawowych dla wyróżnianego regionu, na przemianach strukturalnych i czynnikach (hamulcach) tych przemian, na pewnych wydarzeniach, zjawiskach "kluczowych" czy "węzłowych" dla życia regionu ujmowanego całościowo, a więc w wymiarze zarówno ekonomicznym i politycznym, jak i społecznym, kulturowym, przestrzennym.

Zarysowana wyżej orientacja problemowa (inaczej: regionalizacja problemowa) ma - moim zdaniem - podstawowe znaczenie dla zakwalifikowania prowadzonych badań do kategorii "badań regionalnych". Inne zagadnienie nasuwa z kolei sprawa określonej "regionalizacji" ekipy badaczy. Czy "regionalizacja" badaczy sprzyja skutecznemu (z naukowego punktu widzenia) uprawianiu badań regionalnych? Również i w tym przypadku odpowiedź nie jest prosta i nie zawsze może być jednoznaczna. Z jednej strony stosunek emocjonalny badacza do własnego terenu i lepsza jego znajomość niż u osób z zewnątrz są czynnikami ułatwiającymi stawianie i późniejsze rozwiązywanie problemów naukowych. Również strona ekonomiczna badań, skłaniająca m.in. do wykorzystywania materiałów, które są blisko, w zasięgu ręki, przemawia za wspomnianą regionalizacją nie tylko problemów, ale i badaczy. Z drugiej jednak strony uprawianie w ciągu dłuższego okresu tego rodzaju badań rodzi możliwość popadnięcia w rutynę, powtarzania w kółko badań tych samych zagadnień, przyswojenia sobie postawy oportunistycznej wobec środowiska itp.

Należy zatem niejako z góry podejmować działania zapobiegające owym niekorzystnym dla nauki skutkom skądinąd pożytecznego i nieuchronnego zjawiska zakotwiczenia się badaczy w problematyce własnego miejsca i regionu. Zarysowuje się tu wyraźnie rola społecznego ruchu naukowego, a szczególnie regionalnych towarzystw naukowych. Myślę mianowicie o kontynuowaniu i rozwijaniu takich form działalności, jak a) zabiegi o druk własnych prac w pozaregionalnych, tzw. centralnych wydawnictwach i periodykach, a tym samym sprawdzanie poziomu tych prac przed zewnętrzną krytyką redakcyjną i naukową; b) przyciąganie do badań na własnym terenie naukowców z zewnątrz, organizowanie i popieranie takich przedsięwzięć badawczych; c) wymiana doświadczeń i współpraca z innymi ośrodkami w dziedzinie publikacji, organizowania wspólnych sesji naukowych, konferencji itp.

Obok zadań poznawczych, których istotą jest poszerzanie wiedzy o regionie i rozwijanie nauki, badania regionalne mają do spełnienia doniosłe funkcje społeczne.

Po pierwsze - sprzęgnięte są z pracą administracji i samorządu, których głównym zadaniem jest organizowanie życia i rozwój regionu w granicach podlegających ich kompetencji. Praktycznie związek ten winien polegać przede wszystkim na opracowywaniu ekspertyz i na dostarczaniu informacji przygotowywanych według właściwych metod naukowych. Dzięki temu "bank informacji" znajdujących się w dyspozycji wyżej wymienionych instytucji, informacji niezbędnych do ustalania programów działalności i podejmowania decyzji, ulega wydatnemu poszerzeniu. Łączność badań naukowych z praktyką społeczną wyrażać się może również w prowadzeniu badań na zamówienie i użytek instytucji gospodarczych, kulturalnych i innych, przedkładaniu opracowanych materiałów, organizowaniu wspólnych spotkań i dyskusji, podczas których osoby prowadzące badania dzielą się spostrzeżeniami i wnioskami.

Po drugie - funkcją badań naukowych jest udział w kształtowaniu regionów. Nowe regiony społeczne, otwarte na zewnątrz, atrakcyjne dla mieszkańców, stwarzające warunki do powstania związków między mieszkańcami a terytorium, powiązane z innymi regionami, są konstrukcją wciąż do kreowana. Twórczość naukowa może współgrać w tym zakresie z pracą administracji, samorządu, z działalnością instytucji kulturalnych, szkół, z twórczością literacką i artystyczną.

W tych wszystkich formach działalności nawiązuje się do miejscowych tradycji, do historii regionu i jego głównych środowisk i grup społecznych, do przeszłych i aktualnych wydarzeń o przełomowym znaczeniu w życiu mieszkańców. Równolegle winno się śmiało podejmować tematy współczesne, zwłaszcza te, które żywo interesują ludność. Dopiero podejmowanie takich tematów czyni całą tę działalność wiarygodną w oczach społeczności. Ten nowy regionalizm, jeśli chce być skuteczny, musi spełniać jeszcze jeden warunek: nie może nastawiać się wyłącznie na życie wewnętrzne, nie może dążyć do swoistej autonomii społeczno-kulturalnej, lecz winien aktywnie uczestniczyć w życiu większej całości, tzn. kraju i narodu, być jej elementem twórczym, **dynamicznym**, współczesnym, mieć **ambicje wywierania wpływu na zewnątrz, nie tylko na życie kulturalne, lecz również na gospodarkę czy politykę. Wówczas rozwijać się będą podstawy takiego życia w regionie, w którym zbiorowości tam zamieszkują-**

cej nie będzie groziła izolacja czy anonimowość, w którym nastąpi zabezpieczenie przed uniformizacją kultury i monotonią życia, a związki z regionem obejmą nie tylko - czy nie tyle - krajobraz i tradycję, co współczesne środowisko i oznaczać będą pracę dla niego i zainteresowanie dla jego najważniejszych problemów.

THE REGION AND REGIONAL RESEARCH IN SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

S u m m a r y

The author points to the diversity of conceptions of distinguishing regions along various criteria: geographical, economic, ethnographic, administrative, self-governmental and sociological. All those conceptions are based on distinguishing local and cultural communities, in various ways arranged into larger regional groups. It is connected with distinguishing the "homeland" (*Heimat*) along the "ideological motherland" and with the development of regional research on culture of particular regions. Regional research are subject to deep transformations as to their character and functions in connection with an increased social mobility, and, in effect, in connection with the blurring of distinct features of traditional, historical and ethnographic regions.

Regional research is of particular importance in view of the present works on new administrative division of the state, in correspondance with the changed social structures.